

Εύη Σίκλα

Το μινωικό σείστρο ως παράδειγμα της διακίνησης θρησκευτικών ιδεών, πρακτικών και αντικειμένων μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου στη Μέση Εποχή του Χαλκού

ABSTRACT

As a cultic percussion instrument, the sistrum has been intimately associated with Egyptian ritual and religion since the Old Kingdom period. The appearance of the sistrum in Middle Minoan funerary contexts is customarily considered an example of Egyptian influence on Minoan religion and a symptom of the intensification of interactions between Crete and Egypt in the early Middle Bronze Age. Since the Egyptian sistrum is specifically connected with the cult of the goddess Hathor, it has been suggested that the Minoans became familiar with Hathor's cult while visiting Egypt, associated Hathor as a fertility goddess with their own fertility goddess and created the Minoan sistrum using the Egyptian sistrum as a model. In this paper, I explore further the nature of religious interconnections between Crete and Egypt by taking a closer look at the available information on Egyptian sistra and their contexts of use, as well as their association with the Minoan contexts within an interpretive framework informed by the comparative study of how different religions interact when they come into contact. Two issues relating to the early history of the Minoan sistrum are highlighted, that is, the extent to which the Minoan sistrum suggests the presence of Minoans in Egypt, and if, in this case, Egyptian influence includes the transmission of Egyptian religious beliefs to Crete. I argue that the evidence relating to both Egyptian and Minoan sistra suggests that the Minoan sistrum was the outcome of some Minoans' experience of Hathoric funerary rituals in Egypt and that the Minoan sistrum is a purely Minoan creation that does not imply the transfer of Egyptian religious ideas to Crete.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: σείστρα, σχέσεις Κρήτης-Αιγύπτου, μινωική θρησκεία, μεσομινωική περίοδος, διακίνηση θρησκευτικών ιδεών, μετάδοση τελετουργικών πρακτικών

Στη μνήμη του Γιάννη Σακελλαράκη στον οποίο οφείλω τη γνωριμία μου με την Κρήτη και τον πολιτισμό της

Όπως είναι γνωστό, το σείστρο είναι ένα μουσικό όργανο που ανήκει στην κατηγορία των κρουστών και χρησιμοποιούνταν σε τελεουργίες της μινωικής Κρήτης (Μικράκης 2000, 163-164). Η παρουσία του σείστρου στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού θεωρείται ότι οφείλεται στις άμεσες ή έμμεσες επαφές του νησιού με την Αίγυπτο και ότι αποτελεί ισχυρή ένδειξη επίδρασης της αιγυπτιακής θρησκείας στην αντίστοιχη μινωική. Το θέμα έχει συζητηθεί από αρκετούς μελετητές (Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 351-356, Warren

2005, 24-25, Phillips 2008, 35-36, Soles 2011). Οι εργασίες τους αποτελούν τη βάση για μια διεξοδικότερη ανάλυση της περίπτωσης του σεισμού και μάλιστα της πρώιμης ιστορίας του στη μεσομινωική περίοδο ως δείγμα των σχέσεων μεταξύ της μινωικής και αιγυπτιακής θρησκείας. Συγκεκριμένα, η παρούσα εργασία επικεντρώνεται σε δύο θέματα σχετικά με την ιστορία του μινωικού σεισμού, δηλαδή, το κατά πόσον αυτό αποτελεί ένδειξη της παρουσίας Κρητών στην Αίγυπτο με συνακόλουθο το διάλογο μεταξύ της αιγυπτιακής και μινωικής θρησκείας και το αν αυτός ο διάλογος ισοδυναμεί με τη μεταφορά αιγυπτιακών θρησκευτικών ιδεών στην Κρήτη. Υποστηρίζεται ότι τα σεισάστρα που απαντούν στη μεσομινωική Κρήτη υποδεικνύουν την άμεση επαφή και βιωμένη εμπειρία κάποιων Μινωιτών με όψεις της αιγυπτιακής θρησκείας και ότι η επαφή αυτή αποτελούσε έναν από τους βασικότερους τρόπους αλληλεπίδρασης μεταξύ των θρησκευτικών συστημάτων της Κρήτης και της Αιγύπτου, καθώς και ότι η όποια αιγυπτιακή επίδραση δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την υιοθέτηση αιγυπτιακών αντιλήψεων θρησκευτικού περιεχομένου από τους Μινωίτες.

Το πρωιμότερο παράδειγμα σεισάστρου που έχει βρεθεί στο νησί χρονολογείται στις αρχές της μεσομινωικής περιόδου. Πρόκειται για το πήλινο σεισάστρο που ανασκάφηκε στο Ταφικό Κτήριο 9 του νεκροταφείου Φουνί Αρχανών (Εικ. 1) και το οποίο χρονολογείται στη MM IA περίοδο από τους ανασκαφείς του (Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 212, 351-356). Επιπλέον, πέντε ή έξι επίσης πήλινα σεισάστρα ανασκάφησαν στο ταφικό σπήλαιο του Άγιου Χαράλαμπου Λασιθίου, γνωστό και ως Γεροντομούρι, τα οποία χρονολογούνται στη MM I ή II περίοδο (Betancourt 2014, 70-72). Τα πήλινα MM σεισάστρα συνόδευαν ταφές· μάλιστα αυτό των Αρχανών βρέθηκε τοποθετημένο δίπλα σε αγγείο που περιείχε παιδική ταφή. Μπορεί να αποτελούσαν ομοιώματα σεισάστρων κατασκευασμένα για να χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά ως κτερίσματα, αλλά είναι πολύ πιθανή και η χρήση τους ως μουσικά όργανα πριν από την εναπόθεσή τους στους τάφους (Betancourt and Muhly 2006, 432). Τα μέχρι σήμερα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι το MM I σεισάστρο και η χρήση του σε ταφικό τελετουργικό αποτελούν νεωτερισμό της περιόδου, καθώς δεν έχει διαπιστωθεί η γηγενής καταγωγή του συγκεκριμένου αντικειμένου.

Τρεις βασικοί λόγοι στηρίζουν την ερμηνεία περί αιγυπτιακής καταγωγής του μινωικού σεισάστρου. Ο πρώτος είναι ότι η παρουσία του σεισάστρου στην Αίγυπτο όχι μόνο προηγείται αρκετούς αιώνες από την παρουσία του στην Κρήτη, αλλά η ενσωμάτωσή του στην αιγυπτιακή θρησκεία είναι τόσο βαθιά όσο πουθενά αλλού στην Ανατολική Μεσόγειο της Εποχής του Χαλκού (Saura-Ziegelmeier 2013, 381-383). Ο δεύτερος λόγος είναι ότι το μινωικό σεισάστρο εμφανίζεται την εποχή που αρχίζουν να εντατικοποιούνται οι επαφές του νησιού με περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζονται και άλλοι συσχετισμοί ανάμεσα στην Κρήτη και αυτές τις περιοχές (Watrous 1998, Betancourt and Muhly 2006, 431, Cherry 2010). Ο τρίτος λόγος είναι η μορφολογική ομοιότητα του αιγυπτιακού με

Εικ. 1. Σεισάστρο, Ταφικό Κτήριο 9, Αρχάνες (κατά Σακελλαράκη και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, τ. Α', εικ. 323).

το μινωικό σείστρο (Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 355, Soles 2011, 138). Αν και η αιγυπτιακή καταγωγή του μινωικού σείστρου έχει αμφισβητηθεί (Phillips 2008, II, 35-36), τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα υποδηλώνουν ότι, μέχρι στιγμής, η ερμηνεία ότι το αιγυπτιακό σείστρο ωοειδούς ή τοξόσχημου τύπου αποτέλεσε την έμπνευση για τη δημιουργία του μινωικού σείστρου παραμένει η πιθανότερη.

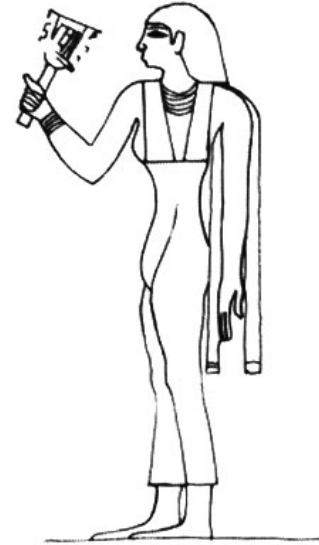
Η πιθανή αιγυπτιακή καταγωγή του μινωικού σείστρου σε συνδυασμό με την απουσία αιγυπτιακών σείστρων ή άλλων ενδείξεων αιγυπτιακής λατρείας στη μεσομινωική Κρήτη έχει οδηγήσει τους μελετητές στην ερμηνευτική πρόταση ότι αυτό που μεταφέρθηκε από την Αίγυπτο στην Κρήτη είναι η ιδέα του σείστρου. Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι το μινωικό σείστρο υποδηλώνει γνώση της χρήσης και του συμβολισμού του αιγυπτιακού σείστρου και κάποτε θεωρείται ακόμα και δηλωτικό της μεταφοράς αιγυπτιακών θρησκευτικών πεποιθήσεων στην Κρήτη (Warren 1995, 2, Schoep 2006, 52-53, Cherry 2010, 124, 136). Όσοι έχουν μελετήσει το θέμα υποστηρίζουν ότι οι Μινωίτες, γνωρίζοντας τη χρήση και τους συμβολισμούς του αιγυπτιακού σείστρου και αναγνωρίζοντας ομοιότητες μεταξύ της αιγυπτιακής και της μινωικής λατρείας, δημιούργησαν στην Κρήτη τα μινωικά σείστρα με τους δικούς τους πλέον συμβολισμούς. Συγκεκριμένα, έχει υποστηριχθεί ότι Μινωίτες υπήρξαν μάρτυρες της χρήσης σείστρων στη λατρεία της Αθώρ σε αιγυπτιακούς ναούς, όπου έμαθαν για τον συσχετισμό των σείστρων και της χρήσης τους με τις αιγυπτιακές ιδέες περί αναγέννησης και ανανέωσης των δυνάμεων της ζωής και συσχετίζοντας την Αθώρ ως θεά της γονιμότητας με τη δική τους θεά της γονιμότητας, δημιούργησαν το μινωικό σείστρο (Warren 2005, 223-225, Soles 2011, 138-141). Αυτή η ερμηνεία προϋποθέτει την παρουσία Μινωιτών σε περιοχές όπου λατρευόταν η θεά των Αιγυπτίων Αθώρ, καθώς κατά το Παλαιό και Μέσο Βασίλειο το σείστρο αποτελεί πρωτίστως βασικό τελετουργικό αντικείμενο στη λατρεία της συγκεκριμένης θεάς. Κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού, η Αθώρ λατρευόταν εκτός από την Αίγυπτο και στη Βύβλο, στον σημερινό Λίβανο, αλλά θεωρώ πιθανότερο ότι οι Μινωίτες εξοικειώθηκαν με το σείστρο στην Αίγυπτο και όχι στη Βύβλο για λόγους που εξετάζονται σε άλλη περίπτωση (Sikla άρθρο υπό προετοιμασία).

Δύο στοιχεία από τις αρχαιολογικές πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας υποστηρίζουν την ερμηνεία ότι η δημιουργία του μινωικού σείστρου προέκυψε μέσα από την εξοικείωση κάποιων Μινωιτών με το αντίστοιχο αντικείμενο στην Αίγυπτο. Το πρώτο είναι ότι το σείστρο είναι ένα τρισδιάστατο αντικείμενο που γίνεται πλήρως κατανοητό μόνο όταν κάποιος το χρησιμοποιήσει ή παρακολουθήσει να το χρησιμοποιούν, γεγονός που συχνά υποτιμάται (Μικράκης 2000, 164). Για αυτό τον λόγο είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι επινοήθηκε στην Κρήτη με βάση προφορικές αφηγήσεις κάποιων ταξιδιωτών που είχαν επισκεφθεί την Αίγυπτο ή κάποιο αιγυπτιακό αντικείμενο που έφτασε στην Κρήτη τυχαία ή ως αποτέλεσμα εμπορικών συναλλαγών, όπως έχει υποστηριχθεί για άλλα μινωικά αντικείμενα (Phillips 2005, 45, Legarra Herrero 2011, 274). Το δεύτερο στοιχείο είναι η ταφική χρήση του MM I σείστρου, η οποία αντικαθρεφτίζει κάποια από τα τελετουργικά συμφραζόμενα του σείστρου της Αθώρ στην Αίγυπτο του Μέσου Βασιλείου. Αυτός ο συσχετισμός δεν φαίνεται να είναι τυχαίος, ιδιαίτερα όταν ιδωθεί μέσα από το πρίσμα κάποιων συμπερασμάτων από τη συγκριτική μελέτη της θρησκείας, αλλά και των αρχαιολογικών και ιστορικών δεδομένων από την Αίγυπτο.

Η συγκριτική μελέτη των τρόπων μετάδοσης θρησκευτικών χαρακτηριστικών έχει δείξει το εξής: όταν άτομα που ανήκουν σε μια θρησκευτική παράδοση έρχονται σε επαφή με μια διαφορετική θρησκευτική παράδοση σχετίζονται ευκολότερα με τα στοιχεία εκείνα του ξένου θρησκευτικού συστήματος τα οποία παρουσιάζουν εντονότερη ομοιότητα με χαρακτηριστικά της οικείας τους παράδοσης (Sperber 1985, 85-86, Whitehouse 2006, 123-125). Αυτό το πανανθρώπινο χαρακτηριστικό διευκολύνει την οικειοθελή μετάδοση ή ανταλλαγή στοιχείων μεταξύ διαφορετικών θρησκειών, ένα φαινόμενο που συχνά μελετάται σε επίπεδο θρησκευτικών ιδεών ή ως το φαινόμενο του συγκρητισμού μεταξύ θεοτήτων (Motte and Pirenne-Delforge 1994, Light 2000, Clack 2011). Δεν πρέπει όμως να παραβλέπεται ο ρόλος των ενσώματων πρακτικών και των αντικειμένων στη διαδικασία (Clack 2011, 231). Το τι μεταβιβάζεται από μια θρησκευτική παράδοση σε μια άλλη, εξαρτάται όχι μόνο από τους μηχανισμούς της ανθρώπινης νόησης, αλλά και από τα πλαίσια μέσα στα οποία αυτοί ενεργοποιούνται, όπως τη συγκεκριμένη κάθε φορά κοινωνική περίσταση κατά τη διάρκεια της οποίας γίνεται η όσμωση μεταξύ διαφορετικών θρησκειών, καθώς και από τα αντικείμενα και γενικότερα το υλικό περιβάλλον που αποτελούν τμήμα της περιστασης (Whitehouse 2006, 339-344, Simandiraki-Grimshaw 2011). Λαμβάνοντας υπόψιν τις παρατηρήσεις που προκύπτουν από τη συγκριτική μελέτη των θρησκειών, αναρωτιέται κανείς ποια θα μπορούσε να είναι η περίσταση που σχετίζεται με τη λατρεία της Αθώρ και στην οποία θα μπορούσαν να παρευρεθούν Μινωίτες.

Η Αθώρ κατατάσσεται ανάμεσα στις σημαντικότερες θεότητες του Παλαιού και Μέσου Βασιλείου. Θεωρείται ότι αποτελούσε την αρχέγονη θηλυκή δύναμη της δημιουργίας και η πολύπλοκη φύση της χαρακτηριζόταν από συχνά αντίθετες μεταξύ τους ιδιότητες που αφορούσαν τη ζωή και τον θάνατο, τη δημιουργία και την καταστροφή, την αγάπη και το μίσος (Bleeker 1973, 22-58, 102-105, Troy 1986, 21-25, 45-46, 53-54, Lesko 1999, 81-129, Vischak 2001, 82-85). Επίσης, ήταν κατεξοχήν η αιγυπτιακή θεότητα που συνέδεε τη λαϊκή θρησκεία με την επίσημη θρησκεία του κράτους (Baines 1991, 180-182, Pinch 1993, 355, 358-359, Kemp 1995, 28-33). Το σείστρο της Αθώρ είχε πολλαπλά νοήματα και χρήσεις (Bleeker 1973, 59-61), Troy 1986, 82-91, Pinch 1993, 157-158, Elwart 2011, Saura-Ziegelmeier 2013). Το τι ήταν δυνατόν να καταλάβουν κάποιοι Μινωίτες επισκέπτες από την πολυδιάστατη φύση της θεάς και τον ρόλο του σείστρου στη λατρεία της δεν μπορούσε παρά να εξαρτάται από το κοινωνικό και θρησκευτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εξοικειώθηκαν με τη λατρεία της Αθώρ και τα στοιχεία που τους πρόσφερε προς σύγκριση και σύνδεση των δύο θρησκειών. Πιστεύω ότι αυτό που αποτέλεσε το έναυσμα για τη δημιουργία του μινωικού σείστρου δεν ήταν η χρήση του αιγυπτιακού σείστρου στη λατρεία της Αθώρ γενικά, αλλά συγκεκριμένα ο ρόλος του στις αιγυπτιακές ταφικές τελετουργίες. Η ελάχιστη κοινή βάση μεταξύ της μινωικής και αιγυπτιακής θρησκείας μάλλον αφορούσε σε δοξασίες για την ανάγκη ανανέωσης ζωογόνων δυνάμεων μπροστά στο φάσμα του θανάτου μέσω τελετουργικών πράξεων σε νεκροταφεία (Παπαδάτος 2011, 80-83, Harrington 2013, 103-123). Όμως, ο συσχετισμός μεταξύ των δύο θρησκευτικών συστημάτων δεν έγινε σε θεωρητικό επίπεδο ως ανταλλαγή ιδεών, ούτε αφορούσε αντιστοιχίες μεταξύ χαρακτηριστικών της αιγυπτιακής και της μινωικής θεότητας. Ο όποιος εννοιολογικός συσχετισμός μεταξύ των δύο θρησκειών πιθανότατα προέκυψε μέσα από αυτή καθαυτή την εμπειρία μιας αιγυπτιακής τελετουργίας σε νεκροταφείο που είχαν κάποιοι Μινωίτες.

Το σείστρο χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες που λάμβαναν χώρα σε ναούς, σε νεκροταφεία και σε ετήσιες γιορτές προς τιμήν της Αθώρ (Ziegler 1984, Troy 1986, 82, 85-93, Onstine 2001, 20-22, 25-27, Kinney 2008, 23, 34). Τα τελετουργικά με σείστρα σε κρατικούς αιγυπτιακούς ναούς αφορούσαν μόνο τη βασιλική οικογένεια και το προσωπικό των ναών στην περίοδο του Μέσου Βασιλείου (Pinch 1993, 359, Spalinger 1998, 249-256). Εκτός από τους κρατικούς ναούς, η Αθώρ ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής και σε κοινοτικά ιερά, όπου Αιγύπτιοι διάφορων κοινωνικών τάξεων πρόσφεραν στη θεά πλήθος αφιερωμάτων, ανάμεσα στα οποία και σείστρα, αλλά η χρήση του σείστρου ως αφιερώματος δεν φαίνεται να σχετίζεται με τα μινωικά δεδομένα (Pinch 1993, 346-348, 355, 358-359). Οι μόνες άλλες περιστάσεις όπου Αιγύπτιοι και επισκέπτες από άλλες περιοχές θα μπορούσαν να γίνουν μάρτυρες της χρήσης του σείστρου ήταν αφενός οι πομπές που πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο των ετήσιων εορτών προς τιμήν της Αθώρ και αφετέρου οι τελετουργίες που πραγματοποιούνταν στα νεκροταφεία, είτε κατά τη διάρκεια μιας κηδείας, είτε μετά από αυτήν, με αφορμή επετείους ή γιορτές θεοτήτων. Η Αθώρ έπαιζε σημαντικό ρόλο στις ταφικές τελετουργίες αξιωματούχων ήδη κατά το Παλαιό Βασίλειο (Bleeker 1973, 44, Gillam 1995, 233, Lesko 1999, 102-104, Kinney 2008, 95, 171-172, Horváth 2015, 134-135, 138-140). Σε αρκετές σκηνές που κοσμούν τάφους αξιωματούχων του Παλαιού και Μέσου Βασιλείου απεικονίζονται μουσικοί-ιεροουργοί με σείστρα και κάποιες απεικονίσεις συνοδεύονται από επιγραφές που αναφέρουν ύμνους στην Αθώρ (Εικ. 2, 5, 6). Η χρήση κρουστών συνόδευε τις ψαλμωδίες, τα τραγούδια και τους χορούς που φαίνεται ότι αποτελούσαν μέρος των νεκρικών τελετών, ιδιαίτερα δε το παίξιμο του σείστρου θεωρούνταν ότι ανανέωνε τις δυνάμεις της δημιουργίας (Troy 1986, 92-93).

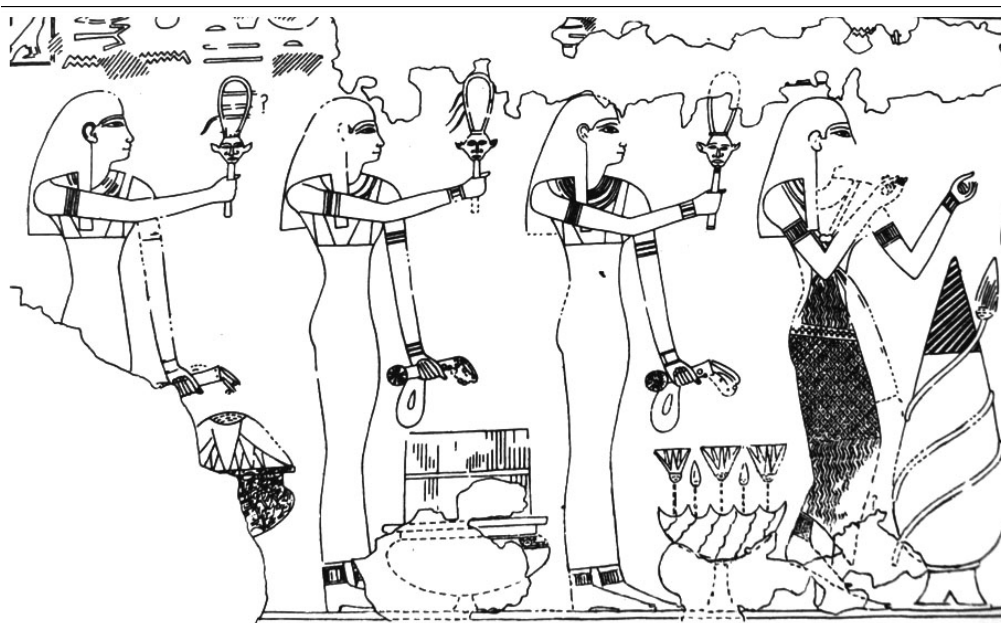
Εικ. 2. Μουσικός της Αθώρ με ναόσχημο σείστρο, λεπτομέρεια από τοιχογραφία, Τάφος του Ihy, el-Khokha, 6η Δυναστεία (κατά Kinney 2008, fig. 3.16).

Τα σείστρα πρέπει να χρησιμοποιούνταν και στις πομπές των ετήσιων εορτών της Αθώρ, αν και η εικόνα για τις γιορτές του Μέσου Βασιλείου είναι μάλλον ασαφής, καθώς οι περισσότερες πληροφορίες σχετικά προέρχονται από μεταγενέστερες πηγές (Horváth 2015, 125-126). Μία συγκεκριμένη εορτή πάντως στην οποία η Αθώρ και τα σείστρα της έπαιζαν σημαντικό ρόλο εγκαινιάστηκε από τον ίδιο τον ιδρυτή του Μέσου Βασιλείου, Μεντουχοτέπ II, στις Θήβες, όπου έχτισε το ταφικό του μνημείο, ενσωματώνοντας σε αυτό ένα ιερό της Αθώρ (Gillam 1995, 231-233, Lesko 1999, 96, 99-102, Teeter 2011, 69-70, Bietak 2012, 136-140). Πρόκειται για την επονομαζόμενη Όμορφη Γιορτή της Κοιλιάδας, μία από τις σημαντικότερες ετήσιες γιορτές του αιγυπτιακού ημερολογίου, η οποία γινόταν το δεύτερο μήνα του καλοκαιριού (Bleeker 1973, 43-44, Spalinger 1998, 250-251, Lesko 1999, 111, Teeter 2011, 66-73). Κατά τη διάρκειά της ο θεός Άμμων ξεκινούσε από τον ναό του στο Καρνάκ, περνούσε απέναντι στη δυτική όχθη του Νείλου και κατέληγε στο Ντέιρ ελ Μπαχρί, το οποίο αποτελεί τμήμα της νεκρόπολης των Θηβών. Εκεί ο Άμμων επισκεπτόταν τους τάφους-ναούς των παιδιών του, δηλαδή των φαραώ και περνούσε την πρώτη νύχτα της διαμονής του στην περιοχή με την Αθώρ, με την ιδιότητα της ως Κυρία της Δυτικής Όχθης και της νεκρόπολης. Την πομπή του Άμμωνα ακολουθούσε

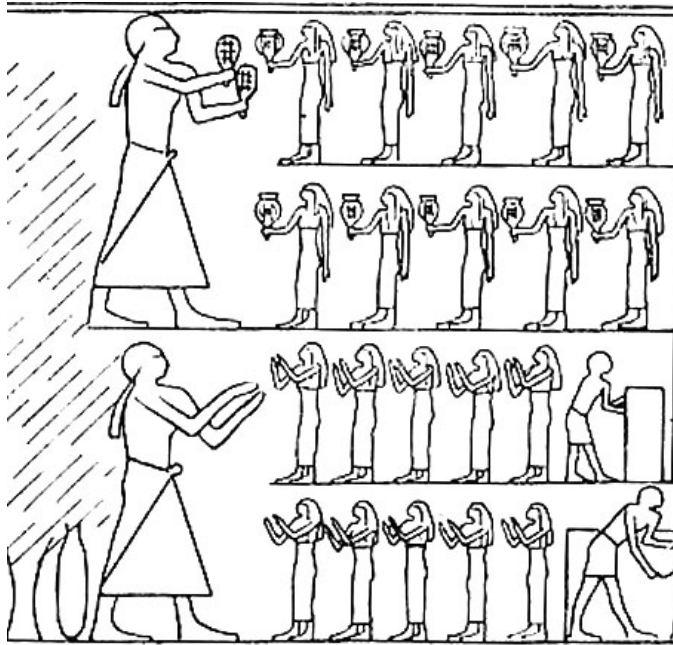
πλήθος Αιγυπτίων. Η επίσκεψη του θεού στους τάφους των συγγενών του έδινε την ευκαιρία στους συμμετέχοντες στη γιορτή να επισκεφτούν τους τάφους των δικών τους προγόνων, όπου περνούσαν το βράδυ τρώγοντας και πίνοντας. Ιέρειες-μουσικοί της Αθώρ περιφέρονταν από τάφο σε τάφο, επισκέπτονταν δηλαδή και τους τάφους ιδιωτών τραγουδώντας και παίζοντας τα σείστρα τους. Το παίξιμο του σείστρου θεωρούνταν ότι έδινε πνοή ζωής στους νεκρούς και μάλιστα στην καλή τους φύση, ανανέωνε τη σχέση μεταξύ των ζώντων και των νεκρών τους προγόνων και γενικότερα τη διαδικασία από τη ζωή στον θάνατο και πάλι στη ζωή.

Η Όμορφη Γιορτή της Κοιλιάδας είναι ένα από τα στοιχεία που πιστοποιούν την αυξημένη σημασία των ταφικών τελετουργιών και γενικά της χθόνιας λατρείας στο Μέσο Βασίλειο και φαντάζει ίσως η ιδανική περίπτωση κατά την οποία οι Μινωίτες θα μπορούσαν να γνωρίσουν το αιγυπτιακό σείστρο και μία από τις χρήσεις του. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί το εξής: η γιορτή λάμβανε χώρα κατά την 11η Δυναστεία, αλλά φαίνεται ότι η τέλεσή της διακόπηκε με τη μεταφορά της πρωτεύουσας από τις Θήβες στην περιοχή του Λίστ στην αρχή της 12ης Δυναστείας και την επιλογή άλλων περιοχών για τα ταφικά μνημεία των φαράων της (Ullman 2007, 11-12, Bietak 2012, 140). Αν η τέλεση της συγκεκριμένης γιορτής διακόπηκε στις αρχές της 12ης Δυναστείας και κάποιοι Μινωίτες υπήρξαν μάρτυρες της, αυτό πρέπει να έγινε κατά τη MM ΙΑ περίοδο, υπόθεση που συμφωνεί με τη χρονολόγηση του σείστρου των Αρχανών από τους ανασκαφείς του, και η οποία αναμένεται να επιβεβαιωθεί ή να διορθωθεί από την τελική δημοσίευση του ταφικού κτηρίου 9.

Τα μεσομινωικά σείστρα χαρακτηρίζονται ως πανομοιότυπα με τα αιγυπτιακά. Αιγυπτιακά σείστρα με ωσειδές σχήμα όμως, αντίστοιχο με αυτό των κρητικών παραδειγμάτων, απεικονίζονται σε παραστάσεις και έχουν βρεθεί ως πραγματικά αντικείμενα από την περίοδο του Νέου Βασιλείου και μετά (Εικ. 3) και συχνά θεωρούνται δημιούργημα αυτής της περιόδου (Phillips 2008, vol. II, 35-36, Saura-Ziegelmeyer 2013, 384, 387, Elwart 2011, 40). Ταυτόχρονα, θεωρείται

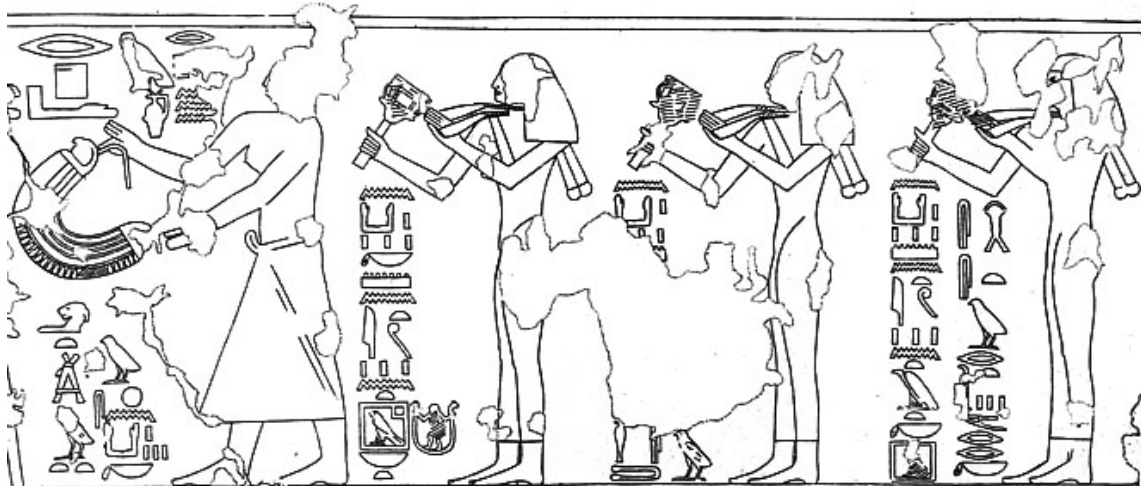
Εικ. 3. Μουσικοί-Ιερούργοι της Αθώρ με τοξόσχημα σείστρα, λεπτομέρεια από τοιχογραφία, Τάφος του Kenamun, Thebes, 18η Δυναστεία (κατά Davies 1930, pl. XXXIX).

Εικ. 4. Ο Κέσου διδάσκει τη χρήση του σείστρου, λεπτομέρεια από τοιχογραφία, Τάφος του Khesu-wer, Kom el-Hisn, 11η-πρώιμη 12η Δυναστεία (κατά Edgar 1915, pl. XXXV).

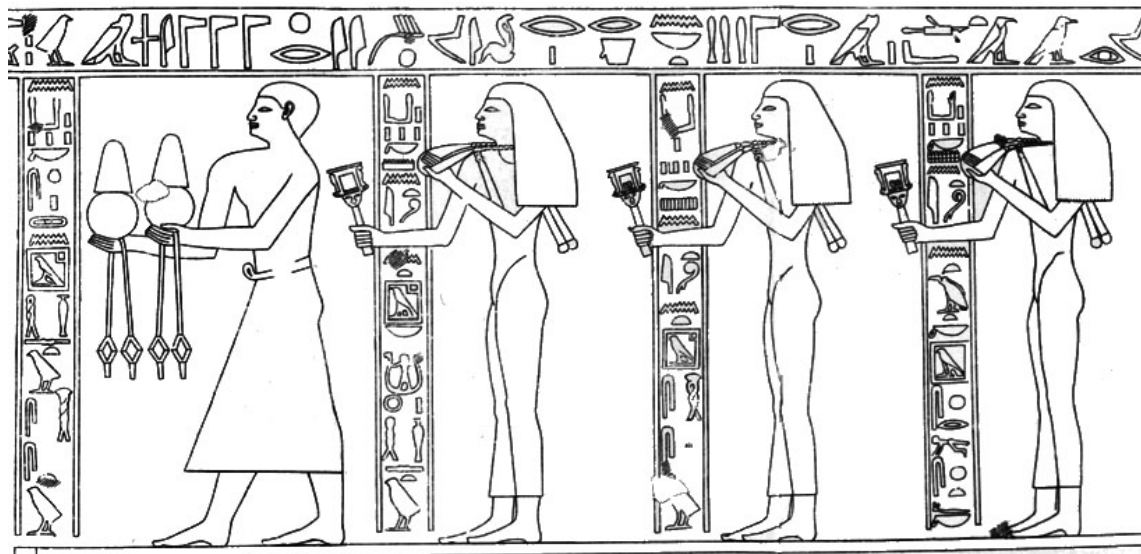
ότι υπήρχε και ο τύπος του ωειδούς ή τοξόσχημου σείστρου γιατί αναφέρεται σε κείμενα του Μέσου Βασιλείου μαζί με το ναόσχημο (Troy 1986, 85-86, Elwart 2011, 46-47, Saura-Ziegelmeier 2013, 383-384). Αν και ίσως μοναδική, υπάρχει μια αρχαιολογική μαρτυρία που φαίνεται να επιβεβαιώνει την ύπαρξη του ωειδούς σείστρου στην Αίγυπτο του Μέσου Βασιλείου. Περικλιστο ωειδέες σείστρο εμφανίζεται σε παράσταση που κοσμεί τον τάφο του Κέσου (Khesu-wer), νομάρχη στον δυτικό νομό του Δέλτα του Νείλου, στο Κομ ελ Χισν (Edgar 1915, 59). Ο τάφος χρονολογείται στις αρχές της 12ης Δυναστείας ή ακόμα και στην 11η Δυναστεία (Sakr 2005, 255, Wenke 2016, 368-370). Επιγραφές αναφέρουν το όνομα του νομάρχη μαζί με μία σειρά τίτλων που επιβεβαιώνουν ότι ήταν ιερέας της Αθώρ και εκπαιδευτής των μουσικών της (Kinney 2008, 49). Με την τελευταία ιδιότητά του ο Κέσου παριστάνεται στον δυτικό τοίχο του τάφου να διδάσκει μια ομάδα γυκαϊκών στο παίξιμο του σείστρου (Εικ. 4). Δυστυχώς, η τοιχογραφία ήταν ήδη κακά διατηρημένη όταν βρέθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα και έχει πλέον εξαφανιστεί, έτσι δεν είναι δυνατόν να επανεξεταστεί (Edgar 1915, 58-59, Silverman 1988, 3-4, εικ. 31). Πάντως, δεν υπάρχει σοβαρός λόγος να αμφισβητηθεί η μάλλον προσεκτική εργασία του Edgar. Αυτή η παράσταση δηλώνει την ύπαρξη του ωειδούς σείστρου στην πρώιμη περίοδο του Μέσου Βασιλείου, παρόλο που ο συγκεκριμένος τύπος σείστρου γίνεται δημοφιλής από το Νέο Βασίλειο εφεξής (Ziegler 1984, 959, Kinney 2008, 49). Η τοιχογραφία του Κομ ελ Χισν αξίζει ιδιαίτερης μνείας και για άλλον έναν λόγο που συχνά παραβλέπεται, δηλαδή, επειδή απεικονίζει ταυτόχρονα δύο ειδών σείστρα: ο Κέσου κρατάει το τοξόσχημο και οι μουσικοί / ιερούργοι απέναντί του κρατούν όλες ναόσχημα σείστρα.

Στην Αίγυπτο του Παλαιού και Μέσου Βασιλείου φαίνεται ότι ο κανόνας ήταν τα λεγόμενα ναόσχημα σείστρα (Εικ. 2). Ναόσχημα είναι τα σείστρα που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες τάφων αξιωματούχων που προαναφέρθηκαν (Kinney 2008, 92-98). Ναόσχημα σείστρα πρόσφεραν οι φαράω στην Αθώρ, όπως φαίνεται από το αλαβάστρινο σείστρο του φαράω Τέτι της 6ης Δυναστείας, με αφιερωματική επιγραφή στη θεά Αθώρ (Hayes 1953, 125), αλλά

Εικ. 5. Μουσικοί-Ιεουργοί της Αθώρ με ναόσχημα σείστρα που φέρουν το προσωπίο της Μπατ, λεπτομέρεια από τοιχογραφία, Τάφος του Senbi, Meir, 12η Δυναστεία (κατά Blackman 1914, pl. 2).

και το σείστρο του Σέσωστρι Α΄ της 12ης Δυναστείας, από το οποίο δυστυχώς σώζεται μόνο το προσωπίο της Μπατ / Αθώρ που κοσμούσε τη λαβή του (Bourghiau 1988, 132). Η προσθήκη του προσωπιού της θεάς Μπατ στα σείστρα της Αθώρ είναι μια καινοτομία που συντελέστηκε κατά την πρώιμη 12η Δυναστεία (Fischer 1962, 14-15). Στην τοιχογραφία του Κομ ελ Χισν, το προσωπίο της θεάς δεν φαίνεται να υπάρχει στο ωοειδές σείστρο που κρατάει ο Κέσου και δεν διακρίνεται στα ναόσχημα σείστρα των μουσικών (Εικ. 4), αλλά εμφανίζεται στους λίγο μεταγενέστερους τάφους του Μέιρ (Εικ. 5, 6). Φαίνεται ότι το ωοειδές σείστρο αποτελεί άλλη μια καινοτομία αυτής της περιόδου, η οποία ίσως σχετίζεται και με κάποια διαφοροποίηση στις χρήσεις του σείστρου.

Εικ. 6. Μουσικοί-Ιεουργοί της Αθώρ, λεπτομέρεια από τοιχογραφία, Τάφος του Ukh-hotep, γιου του Senbi, Meir, 12η Δυναστεία (κατά Blackman 1915, pl. 15).

Έχει υποστηριχθεί ότι υπάρχει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους σεισμών: υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι το ναόμορφο σεισμό δεν ήταν απλώς τελετουργικό όργανο, αλλά και μέσο επιφάνειας της θεάς Αθώρ, κάποιες φορές δε φαίνεται ότι ταυτίζεται με τη θεά (Bleeker 1973, 60-61, Elwart 2011, 41-42). Αντίθετα, τα τοξόσχημα σεισμά φαίνεται ότι σχετίζονταν κυρίως με ταφικές τελετουργίες, καθώς εκτός από το ότι απεικονίζονται σε ταφικές τοιχογραφίες, εμφανίζονται περιστασιακά και ως κτερίσματα σε τάφους (Pinch 1993, 153-154). Αυτή η ερμηνεία στηρίζεται σε ευρήματα του Νέου Βασιλείου, καθώς το σεισμό από φαγεντιανή το οποίο προέρχεται από τάφο κοντά στην πυραμίδα του Αμενέμη Α΄ στο Λιστ και αναφέρει ο Hayes ως παράδειγμα τοξόσχημου σεισμού από το Μέσο Βασίλειο παραμένει αδημοσίευτο (Hayes 1953, 248). Φαίνεται ότι το τοξόσχημο σεισμό άρχισε να χρησιμοποιείται ως τελετουργικό αντικείμενο στο Μέσο Βασίλειο, αλλά ίσως δεν θεωρούνταν ιερό αντικείμενο, ταυτόσημο με το ναόσχημο, αυτήν την περίοδο. Η μελέτη της πρώιμης ιστορίας του αιγυπτιακού σεισμού μοιάζει να μην έχει ολοκληρωθεί και έτσι τα όποια συμπεράσματα είναι δυνατόν να αναθεωρηθούν με τη δημοσίευση νέων δεδομένων. Παραταύτα, εφόσον δεχθούμε ότι το μινωικό σεισμό έλκει την καταγωγή του από αιγυπτιακά πρότυπα, είναι σαφές ότι το πρότυπο που επέλεξαν οι Μινωίτες ήταν το αιγυπτιακό σεισμό που χρησιμοποιόταν κυρίως σε ταφικές τελετουργίες και όχι το σεισμό που αποτελούσε και ιερό αντικείμενο για τους Αιγυπτίους. Επιπλέον, επέλεξαν να αγνοήσουν το προσωπίο της Αθώρ. Αυτές οι επιλογές είναι σοβαρή ένδειξη ότι όντως δεν υπήρξε μεταφορά θρησκευτικών ιδεών από την Αίγυπτο στην Κρήτη στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Δεν πρέπει να είναι τυχαίο ότι τα σεισμά πρωτοεμφανίζονται στη μεσομινωική Κρήτη σε νεκροταφεία, ενώ ο ρόλος του σεισμού στην Αίγυπτο του Μέσου Βασιλείου έχει μόλις αναβαθμιστεί και η χρήση του σε ταφικές τελετουργίες γνωρίζει άνθηση. Κάποιοι Μινωίτες μάλλον παρακολούθησαν το σεισμό να χρησιμοποιείται σε αιγυπτιακή ταφική τελετουργία όπου συμμετείχαν ως καλεσμένοι ντόπιων ή ως παρατηρητές. Στο πλαίσιο αυτής της εμπειρίας οι Μινωίτες έκαναν μια ενσυνείδητη επιλογή, δηλαδή το μινωικό σεισμό άρχισε να δημιουργείται πριν καν κατασκευαστεί. Σε περιπτώσεις που υπάρχει μεταφορά κάποιου στοιχείου από μία θρησκεία σε μια άλλη, συνήθως αυτή η ίδια η μεταφορά εμπεριέχει τον επαναπροσδιορισμό, την επανερμηνεία του στοιχείου που μεταφέρεται (Motte and Pirenne-Delforge 1994, 14-15, Light 2000, 179-181). Νομίζω ότι αυτό ακριβώς υποδεικνύεται και από τα ίδια τα μινωικά ευρήματα.

Κάτι που οι αρχαιολόγοι κάποιες φορές παραβλέπουμε και θυμόμαστε μόνο μέσα από τις ατραπούς της θεωρίας της αρχαιολογίας, είναι ότι οι ιδέες, στη συγκεκριμένη περίπτωση οι θρησκευτικές ιδέες, δεν υφίστανται αυτόνομα, δεν αποτελούν ένα αυτόνομο σύμπαν που υπάρχει κάπου ανεξάρτητα από τους ανθρώπους και τις σχέσεις τους με οτιδήποτε θεωρούν ότι υπάρχει γύρω τους, έμβιο ή άβιο, υλικό ή άυλο, ανεξάρτητη οντότητα ή δικό τους δημιούργημα. Οι θρησκευτικές ιδέες και πρακτικές δεν μπορούν να υπάρξουν και να μεταδοθούν παρά μόνο μέσω του συνδυασμού ατομικής δράσης και κοινωνικών διαδικασιών και δικτύωσης, όπου κύριο ρόλο παίζει και η διάδραση μεταξύ των ανθρώπων και των αντικειμένων που αυτοί δημιουργούν. Για αυτό τον λόγο και παρά το ότι ο συντηρητισμός είναι χαρακτηριστικό των θρησκευτικών συστημάτων, οι θρησκείες γεννιούνται, διαφοροποιούνται κατά περίοδο και

περίσταση και πεθαίνουν (Shaw 2013). Επίσης, συνδιαλέγονται με άλλες θρησκείες. Αυτός ο δυναμισμός χαρακτηρίζει ακόμα περισσότερο τις θρησκείες που δεν έχουν δογματικό χαρακτήρα και δεν βασίζονται σε ιερά βιβλία, αλλά στον προφορικό λόγο και τις τελετουργίες, όπως είναι η μινωική και άλλες θρησκείες της Εποχής του Χαλκού στην Ανατολική Μεσόγειο (Oosten 1995, 366-369). Αυτού του τύπου οι θρησκείες είναι πιο επιρρεπείς στην αντιγραφή τελετουργιών από αυτές που στηρίζονται σε ιερά βιβλία και μάλιστα έχει παρατηρηθεί ότι τελετουργικές πρακτικές μπορεί να περάσουν από μια θρησκευτική παράδοση σε μια άλλη, χωρίς αυτό να συνοδεύεται από τη μετάδοση των αντίστοιχων θρησκευτικών πεποιθήσεων (Whitehouse 2006, 141, 192-195). Κατά συνέπεια, δεν είναι ίσως όσο εξαιρετική εμείς νομίζουμε ότι είναι η έμπνευση που άντλησαν οι Μινωίτες από άλλες θρησκείες. Αυτό που ίσως είναι εξαιρετικό είναι το πότε το μινωικό θρησκευτικό σύστημα έγινε ιδιαίτερα δεκτικό σε νέα στοιχεία, ή και τα αναζήτησε ενεργά.

Η παρουσία των μεσομινωικών σεισμών ως ταφικά κτερίσματα στις Αρχάνες και στον Άγιο Χαράλαμπο, ίσως αφού πρώτα χρησιμοποιήθηκαν σε κάποιο τελετουργικό, αποτελεί νεωτερισμό για τα μινωικά ταφικά έθιμα. Ένα νεωτερισμό όμως, ο οποίος αν και όχι απαραίτητα διαδεδομένος σε όλο το νησί, μοιάζει πάντως αφομοιωμένος εκεί όπου εμφανίζεται. Όταν εμφανίζεται μια καινοτομία, αυτό που συνηθέστατα βλέπουμε είναι το αποτέλεσμα και όχι η διαδικασία που οδήγησε σε αυτήν (van der Leeuw 1989, 304). Οι διαδικασίες που οδήγησαν στον θρησκευτικό νεωτερισμό που δηλώνεται με το MM I σεισμό των Αρχανών έλαβαν χώρα λίγο νωρίτερα, σε μια περίοδο δημιουργικού μετασχηματισμού για πολλές από τις κοινωνίες που κατοικούσαν το νησί. Ποιοι μπορεί να ήταν οι Μινωίτες που εμπνεύστηκαν πρώτοι το μινωικό σεισμό και τι κίνητρα μπορεί να είχαν για να το κάνουν αυτό είναι θέματα προς εξέταση σε άλλη περίπτωση. Αυτό που συζητήθηκε στην παρούσα εργασία είναι ένα τμήμα από τη διαδικασία μέσα από την οποία δημιουργήθηκε το κρητικό σεισμό στις αρχές της μεσομινωικής περιόδου, καθώς και ότι το σεισμό αυτό είναι ήδη μια ολοκληρωμένη μινωική δημιουργία όταν εμφανίζεται, δηλαδή δεν μπορεί παρά να είναι μόνο μινωικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- J. Baines (1991), "Society, Morality, and Religious Practice", B. Shafer (ed.), *Religion in Ancient Egypt: Gods, Myths, and Personal Practice*, London, Cornell University Press, 123-200.
- P.P. Betancourt (2014), *Hagios Charalambos. A Minoan Burial Cave in Crete: I. Excavation and Portable Objects* (Prehistory Monographs 47), Philadelphia, Instap Press.
- P.P. Betancourt & J.D. Muhly (2006), "The Sistra from the Minoan Burial Cave at Hagios Charalambos", E. Czerny, I. Hein, H. Hunger, D. Melman & A. Schwab (eds.), *Timelines: Studies in Honour of Manfred Bietak*, II, (Orientalia Lovaniensia Analecta 149), Leuven, Peeters Publishers, 429-435.
- M. Bietak (2012), "La Belle Fête de la Vallée: L'Assasif Revisitée", Chr. Zivie-Coche & I. Guerneur (eds.), *Parcourir l'Éternité. Hommage à Jean Yoyotte* (Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes 156), Paris, 135-163.
- A.M. Blackman (1914-1915), *The Rock Tombs of Meir*, vols. I, II, London, Egypt Exploration Fund.
- C.J. Bleeker (1973), *Hathor and Thoth. Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion* (Numen Supplement 26), Leiden, Brill.

- J. Bourriau (1988), *Pharaohs and Mortals: Egyptian Art in the Middle Kingdom*, Cambridge, Cambridge University Press-Fitzwilliam Museum.
- J.F. Cherry (2010), "Sorting Out Crete's Prepalatial Off-Island Interactions", W.A. Parkinson & M.L. Galaty (eds.), *Archaic State Interaction: The Eastern Mediterranean in the Bronze Age*, Santa Fe, School for Advanced Research Press, 107-140.
- T. Clack (2011), "Syncretism and Religious Fusion", T. Insoll (ed.), *Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, Oxford, Oxford University Press, 227-242.
- N. de G. Davies (1930), *The Tomb of Ken-Amun at Thebes*, New York, Metropolitan Museum of Art.
- C.C. Edgar (1915), "Recent Discoveries at Kom el Hisn", M.G. Maspero (ed.), *Le Musée Égyptien. Receuil de Monuments et de Notices sur les Fouilles d'Égypte* III, Caire, 54-63.
- D. Elwart (2011), "Sistren als Klang des Hathorkultes", E. Meyer-Dietrich (ed.), *Laut und Leise: Der Gebrauch von Stimme und Klang in Historischen Kulturen*, Beilefeld, Transcript Verlag, 37-59.
- H.G. Fischer (1962), "The Cult and Nome of the Goddess Bat", *JARCE* 1, 7-18.
- R.A. Gillam (1995), "Priestesses of Hathor: Their Function, Decline and Disappearance", *JARCE* 32, 211-237.
- N. Harrington (2013), *Living with the Dead: Ancestor Worship and Mortuary Ritual in Ancient Egypt*, Oxford, Oxbow Books.
- W.C. Hayes (1953), *The Scepter of Egypt: A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art*, Part I, Cambridge, Metropolitan Museum of Art – Harvard University Press.
- Z. Horváth (2015), "Hathor and her Festivals at Lahun", G. Miniaci & W. Grajetzki (eds.), *The World of Middle Kingdom Egypt (2000-1550 BC)* vol. I (Middle Kingdom Studies I), London, Golden House Publications, 125-144.
- L. Kinney (2008), *Dance, Dancers and the Performance Cohort in the Old Kingdom* (BAR International Series 1809), Oxford, Archaeopress.
- B. Legarra Herrero (2011), "New Kid on the Block: the Nature of the First Systemic Contacts between Crete and the Eastern Mediterranean around 2000 BC", T.C. Wilkinson, S. Sherratt & J. Bennet (eds.), *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millennia BC*, Oakville, Oxbow Books, 266-281.
- B. Lesko (1999), *The Great Goddesses of Egypt*, Norman, University of Oklahoma Press.
- T. Light (2000), "Orthosyncretism: An Account of Melding in Religion", A.W. Geertz & R.T. McCutcheon (eds.), *Perspectives on Method and Theory in the Study of Religion: Adjunct Proceedings of the XVIIIth Congress of the International Association for the History of Religions, Mexico City, 1995*, Leiden, Brill, 162-186.
- Μ. Μικράκης (2000), «Μουσική στην Κρήτη και στην Αίγυπτο: Ένα ιδιαίτερο πεδίο ανάπτυξης πολιτισμικών δεσμών», Α. Καρέτσου (επιμ.), *Κρήτη – Αίγυπτος: Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών. Μελέτες*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού – Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 162-169.
- A. Motte & V. Pirenne-Delforge (1994), "Du 'bon usage' de la notion de syncrétisme", *Kernos* 7, 11-27.
- S.L. Onstine (2001), *The Role of the Chantress in Ancient Egypt*, Διδακτορική Διατριβή, University of Toronto.
- J. Oosten (1995), "Cultural Anthropological Approaches", F. Whaling (ed.), *Theory and Method in Religious Studies: Contemporary Approaches to the Study of Religion*, Berlin, De Gruyter, 351-384.
- Γ. Παπαδάτος (2011), «Γιορτάζοντας με τους νεκρούς: Στρατηγικές της μνήμης στις κοινωνίες της Προανακτορικής Κρήτης», Μουραζέλης Κ., Καραμανωλάκης Β. και Κατάκης Σ. (επιμ.), *Η Μνήμη*

της Κοινότητας και η Διαχείρισή της: Μελέτες από μια Ημερίδα Αφιερωμένη στη Μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 69-89.

- J. Phillips (2005), "A question of reception", J. Clarke (ed.), *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*, Oxford, Oxbow Books, 38-47.
- J. Phillips (2008), *Aegyptiaca on the island of Crete in their chronological context: A critical review*, vols I-II, Wien, Osterreichische Akademie der Wissenschaften.
- G. Pinch (1993), *Votive Offerings to Hathor*, Oxford.
- Γ. Σακελλαράκης & Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη (1997), *Αρχάνες: Μια νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*, τ. Α΄, Αθήνα, Άμμος – Ίδρυμα Ελένης Νάκου.
- F. Sakr (2005), "Kom el-Hisn", *Studien zur Altägyptische Kultur* 33, 349-355.
- A.S. Saura-Ziegelmeier (2013), "Le sistre: un exemple d'élément culturel polysémique", *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 79 (2): *Symboli, Oggetti, Parole. Nuove prospettive sui culti "orientali" nel mondo romano*, Rome, 379-395.
- I. Schoep (2006), "Looking Beyond the First Palaces: Elites and the Agency of Power in EM III-MM II Crete", *AJA* 110, 37-64.
- E. Sikla, "On the Egyptian Origins of the Minoan Sistrum", άρθρο υπό προετοιμασία.
- D.P. Silverman (1988), *The Tomb Chamber of Hsw the Elder: The Inscribed Material at Kom el-Hisn, Part I: Illustrations* (American Research Center in Egypt Reports vol. 10), Winona Lake, Eisenbrauns.
- A. Simandiraki-Grimshaw (2011), "Religious Exchanges between Minoan Crete and its Neighbours: Methodological Considerations", K. Duistermaat & I. Regulski (eds.), *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean* (Orientalia Lovaniensia Analecta 202), Leuven, Peeters Press, 79-88.
- J.S. Soles (2011), "The Mochlos Sistrum and its Origins", P.P. Benancourt & S.C. Ferrence (eds.), *Understanding how, learning why: Studies in honor of James D. Muhly* (Prehistory Monographs 29), Philadelphia, INSTAP Press, 133-146.
- A. Spalinger (1998), "The Limitations of Formal Ancient Egyptian Religion", *JNES* 57, 241-260.
- D. Sperber (1985), "Anthropology and Psychology: Towards an Epidemiology of Representations", *Man* n.s. 20 (1), 73-89.
- J. Shaw (2013), "Archaeology of Religious Change: an Introduction", *WA* 45 (1), 1-11.
- E. Teeter (2011), *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press.
- L. Troy (1986), *Patterns of Queenship in Ancient Egyptian Myth and History* (Boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 14), Uppsala.
- M. Ullmann (2007), "Thebes: Origins of a Ritual Landscape", P.F. Dorman & B.M. Bryan (eds.), *Sacred Space and Sacred Function in Ancient Thebes* (Studies in Ancient Oriental Civilization 61), Chicago, Oriental Institute of the University of Chicago, 3-25.
- S.A. van der Leeuw (1989), "Risk, Perception, Innovation", S.A. van der Leeuw & R. Torrence (eds.), *What's New? A Closer Look at the Process of Innovation* (One World Archaeology 14), London, Unwin Hyman, 300-329.
- D. Vischak (2001), "Hathor", *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* II, D.B. Redford (ed.), Oxford, 82-85.
- P. Warren (1995), "Minoan Crete and Pharaonic Egypt", W.V. Davies & L. Schofield (eds.), *Egypt, the Aegean and the Levant. Interconnections in the second Millennium BC*, London, British Museum Press 1995, 1-18.

- P. Warren (2005), "A model of iconographical transfer: The case of Crete and Egypt", I. Bradfer-Bourdet, I. Detournay & R. Laffineur (eds.), *Κρης Τεχνίτης. L'Artisan Crétois* (Aegaeum 26), Liège-Austin, Université de Liège – University of Texas, 221-228.
- L.V. Watrous (1998), "Egypt and Crete in the Early Middle Bronze Age: A Case of Trade and Cultural Diffusion", E.H. Cline & D. Harris-Cline (eds.), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium* (Aegaeum 18), Liège-Austin, Université de Liège – University of Texas, 19-27.
- R.J. Wenke (2016), "Summary and Conclusions", R.J. Wenke, R.W. Redding & A.J. Cagle (eds.), *Kom El-Hisn (ca. 2500-1900 BC): An Ancient Settlement in the Nile Delta*, Atlanta, Lockwood Press, 363-389.
- H. Whitehouse (2006), *Τύποι Θρησκευτικότητας: Μια Γνωσιακή Θεωρία της Μετάδοσης των Θρησκευτικών Αντιλήψεων*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
- C. Ziegler (1984), "Sistrum", W. Helck & W. Westendorf (eds.), *Lexicon der Agyptologie* Band V, Wiesbaden, O. Harrassovitz, 959-963.